

DOI: 10.32347/2076-815x.2025.89.87-99

УДК 72.01:271.2-74

Білоус П.К.,

Architectpavel@gmail.com, ORCID: 0009-0008-1468-8885,

Київський національний університет будівництва і архітектури

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ І СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМОБУДУВАННЯ ЧЕРКАЩИНИ

Висвітлюються особливості становлення і розвитку православного храмобудування на Черкащині. Охарактеризовано церковне будівництво в часи Київської Русі і 2 козацького бароко». Визначено характерні особливості церковних двох періодів. Простежено процес відродження православного будівництва на Черкащині за часів незалежності і роль митрополита Софронія в процесі становлення сучасної архітектурної школи православного будівництва з поєднанням історичних традицій і сучасності. Визначено основні ознаки сучасної православної архітектури Черкащини і спрогнозовано шляхи її подальшого розвитку.

Ключові слова: історичні особливості; сучасний стан; розвиток; православне храмобудування; Черкащина.

Вступ

Історія становлення і розвитку православної архітектури Черкащини бере початок з давньоруського періоду, коли внаслідок хрещення Русі ці території включено до складу так званої Київської митрополії і відтак почалося будівництво нових храмів. Татаро-монгольська навала перервала процес розвитку храмобудування і він повною мірою відродився тільки в період, коли на політичну арену виходить козацтво як свідомо рушійна сила - оборонець національної віри і національної самобутності.

Отже, витоками для сучасного храмобудування Черкащини стали одночасно церкви Київської Русі і церкви так званого «козацького бароко».

Завдання дослідження полягали в наступному:

- висвітлити історію православного будівництва на Черкащині, аби визначити ті риси національної і регіональної самобутності, які слід впроваджувати в сучасному храмовому будівництві Черкащини;
- визначити ті риси, які характеризують православну архітектуру Черкащини з давніх часів;
- проаналізувати пануючі тенденції в сучасному храмовому будівництві Черкащини.

Задачі дослідження визначили перелік опрацьованих видань:

- аспекти, пов'язані з фаховою реставрацією – статті S. Baiandin et al. [1], M. Dyomin, Y. Ivashko [2], Y. Ivashko et al. [3], M. Orlenko, Y. Ivashko [12], M. Orlenko et al. [13-15];

- публікації, які присвячені видатним храмам України – взірцям національної культури – праці М.Орленка [4-11], реставраційні звіти [16-19], Сіткарьової О.В. [20].

Основна частина.

Досвід проєктування будівництва православних храмів за часів Незалежності України на Черкащині

Попри те, що немає достовірних свідчень про загальну кількість новозбудованих церков і їх вигляд, факт їх наявності підтверджено існуванням Зарубського монастиря XI століття і двох канівських соборів – Георгіївського і Успенського. Можна стверджувати, що архітектура храмів цього періоду відзначалася простими монументальними формами з невеликою кількістю декору, що в цілому притаманне храмам другого і третього давньоруського періодів.

Значно більше інформації про храмобудування на Черкащині відомо про козацьку добу, яка власне і створила унікальний національно спрямований стиль, який називають «козацьким бароко» або «другим українським Відродженням». На важливий осередок у складі козацького утворення Черкащина перетворилася з XV року, а з 1650-х років Чигирин набуває значення резиденції Богдана Хмельницького і гетьманської столиці. Після виходу козацтва на політичну арену як захисника національної ідентичності України активізувалась підтримка козацтвом православного будівництва, оскільки православна віра виступала протиположною насильницькому католицтву і уособлювала національну релігію.

Період XVII-XVIII століть позначився масштабним будівництвом на території Черкащини церков в стилі «козацького бароко». Як приклади храмів можна назвати Свято-Троїцьку церкву в Жаботині (1750-ті роки) і Михайлівську церкву в Суботіві (1653). Виникають і нові монастирі – Мотронинський і Ведмедівський, причому монастирі в часи визвольних змагань перебирали на себе роль не лише важливого релігійного осередку, а й місцем активного козацького опору.

Поступово формується образ храму Черкащини періоду «козацького бароко», спадкоємно пов'язаного з традиціями народного дерев'яного будівництва. Втім, в образі такого храму були творчо переосмислені і ознаки європейського бароко. Храми цього періоду вважаються квінтесенцією національної української архітектури, вони відзначаються різними обрисами планів, варіантністю об'ємно-просторової композиції, деякі з храмів знаються

витонченими, деякі – монументальними. Верхи храмів стають багатоярусними, відкритими в інтер'єрі до zenіту бані, фасади і інтер'єри прикрашають декором і стінописами, керамічними вставками, а місце традиційної для європейського бароко католицької скульптури займають багатоярусні різьблені іконостаси, які стають унікальними витворами мистецтва.

Утиски російської імперії в цілому негативно вплинули на розвиток православного храмобудування Черкащини на національних засадах. Заборона Священного Синоду 1801 року будувати церкви в українських традиціях фактично перервала процес розвитку національної школи храмобудування і призвела до масового будівництва церков за «зразковими проектами», церков в стилі класицизму та ампіру. Характерним прикладом імперської храмової архітектури XIX століття є Троїцька церква в Черкасах (1862), яка має хрестово-банну композицію з одним куполом, колонадами і домінування принципів симетрії.

Наступний етап остаточного знищення традицій храмобудування на Черкащині датований періодом радянської влади, коли було знищено багато церков, а частину з них пристосували під комори і клуби.

Як вже було зазначено вище, розвиток православного будівництва на Черкащині переривався декілька разів: один раз – татаро-монгольською навалою, другий – підпаданням під владу Російської імперії, третій – в радянські часи, особливо в період так званого «войовничого атеїзму». Отже, про відродження національних і регіональних традицій храмобудування на Черкащині ми можемо говорити лише з 1991 року, зі здобуття незалежності. Важливість цього періоду, який триває, полягає саме в спробах відродити православну архітектурну школу на національному підґрунті з одночасним поєднанням з сучасними тенденціями. Це означає, що нові церкви спадкоємно співзвучні старим козацьким церквам, але водночас є сучасними об'єктами, які не відзначаються архаїчністю.

Подібно до того, як в часи козацтва виділилось свідоме освічене духовенство, яке дбало про церковне будівництво, з'явилися національно свідомі духовні особи часів незалежності. Такою яскравою постаттю для Черкащини є і залишається митрополит Черкаський і Канівський Софроній (Дмитрук). Він поєднав в своїй особі духовне служіння і інженерно-архітектурну освіту, що дозволило митрополиту Софронію безпосередньо розробляти проекти храмів і здійснювати авторський нагляд за їх будівництвом.

Митрополит Софроній безпосередньо справив особистий вплив на становлення сучасної православної архітектурної школи Черкащини, оскільки він вважав необхідним дотримуватись двох основних вимог: спадкоємності традицій і сучасних матеріалів і конструкцій. Саме це поєднання

спостерігається в одному з найвизначніших проєктів митрополита Софронія – кафедральному соборі Різдва Пресвятої Богородиці у Черкасах з алюзією до давньоруської архітектури і застосуванням сучасних конструктивних схем.

Якщо стисло охарактеризувати ті принципи, на яких відроджувалася школа православного будівництва Черкащини, то це спадкоємність з образом давньоруських (Рис.1) і козацьких барокових церков (в тому числі дерев'яних, якими славилася Черкащина) (Рис.2) з одночасною адаптацією до сучасних умов і збереження традиційної хрестово-банної композиції храму.

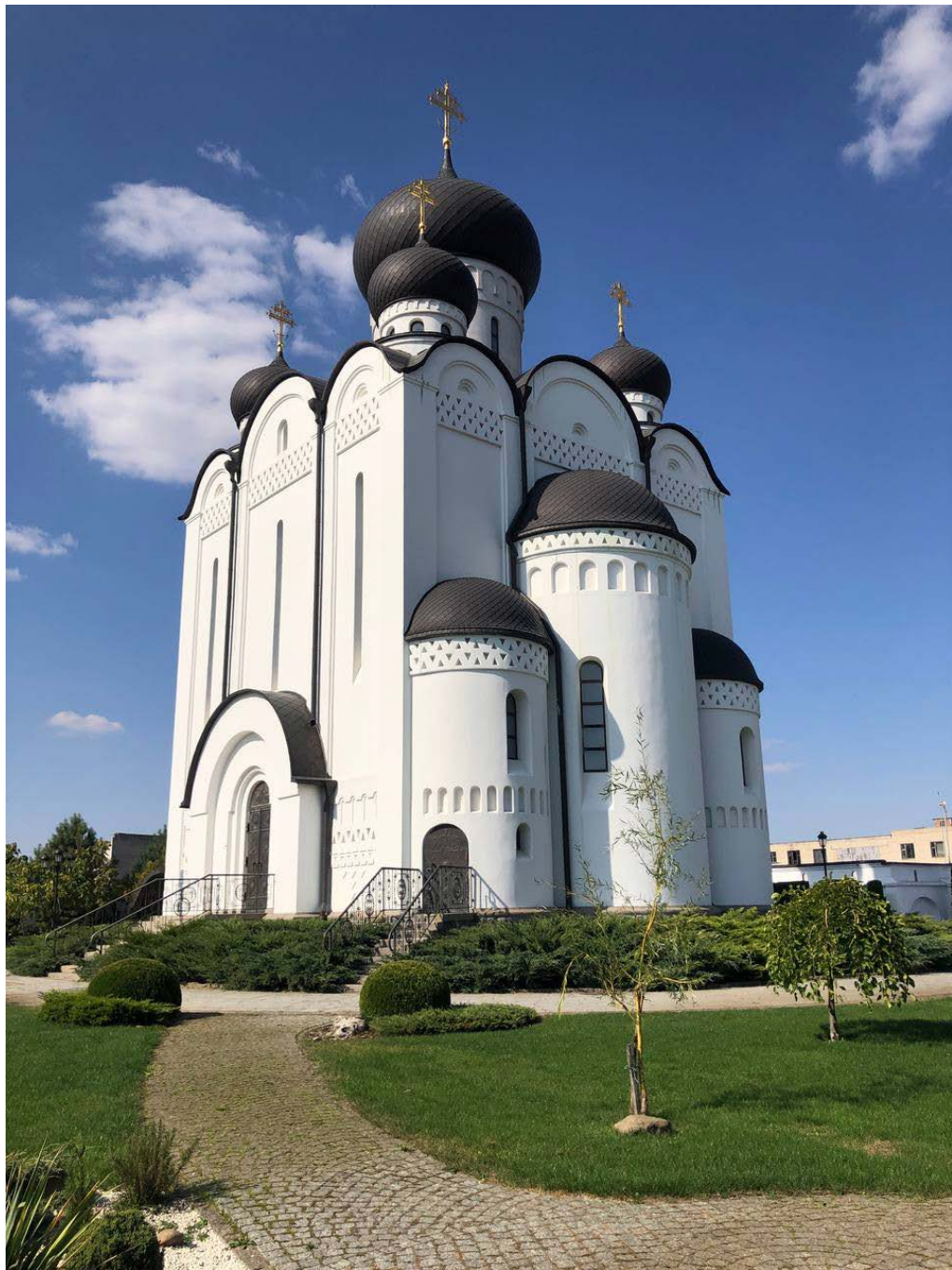

Рис.1. Храм Всіх Святих, м. Умань. Алюзія до давньоруських храмів.
Фото П. Білоуса, 2024.

Рис.2. Вознесенський храм с. Стеблів. Алюзія до «козацького бароко».
Фото П. Білоуса, 2024.

При проектуванні враховувалось застосування нових матеріалів і конструкцій (наприклад, металеві каркасні конструкції), які не порушують канонічність культової будівлі, нові теплоізоляційні матеріали та системи

опалення. На таких принципах було спроектовано невеликі парафіяльні церкви з наметовими верхами, широкими опасаннями та різьбленими карнизами.

Нові храми розширили перелік традиційних функцій, оскільки сучасні сакральні комплекси включали також недільну школу, бібліотеку, конференц-зали, трапезну, отже, по суті набули ознак багатофункціонального об'єкту. Також було урізноманітнено прийоми розташування храму в середовищі (Рис.3).

Рис.3. Ракурс сприйняття Вознесенського храму м. Стеблів. Фото П. Білоуса, 2024.

Характерною особливістю нового храмобудування на Чернігівщині стало активне залучення до будівництва місцевих громад і спорудження храмів коштами благодійників. Будівництво за типовими проєктами зменшувало його вартість, однак нівелювало авторські пропозиції згідно потреб конкретної громади.

Важливу роль в проєктуванні нових храмів Черкащини відіграло застосування цифрових технологій, BIM-технологій (Building Information Modeling), параметричного моделювання та 3D-візуалізації.

Отже, з 1991 року почався процес відродження і динамічного розвитку черкаської школи православного будівництва з алюзією до давньоруського і барокового стилів, активною участю свідомого духовенства і громад в процесі будівництва і впровадженням в межах канону нових матеріалів, конструкцій і інженерного обладнання.

Висновки.

Проведене автором натурне і теоретичне дослідження православних храмів Черкащини дозволило визначити і аргументувати базові ознаки сакральної архітектури цього регіону і еволюцію сучасного храмобудування від безпосереднього тяжіння до історичних форм до впровадження нових форм в межах канону, що свідчить про безпосередній вплив нових будівельних і інженерних технологій.

Храмове будівництво Черкащини бере свої початки від часів Київської Русі, що засвідчує давні корені архітектурної школи православного будівництва на Черкащині. Втім, тоді це були поодинокі храми і монастирі, тоді як масового характеру православне будівництво на Черкащині набуло лише в козацькі часи. Саме XVII-XVIII століття стало періодом апогею народного стилю в православному будівництві на землях Гетьманату, коли утворився своєрідний синтез традицій дерев'яної архітектури і переосмислених ознак західноєвропейського бароко, урізноманітнилися типи планів, композиції і форми храмів, прийоми декорування досягли максимальної майстерності.

Підпадання під владу Російської імперії негативно вплинуло на розвиток національно орієнтованої школи православного будівництва Черкащини, оскільки всі національні ознаки були заборонені, храми будувались за типовими псевдокласичними проєктами, а починаючи з другої половини XIX століття – і в псевдо візантійському і псевдоруському стилях.

Наступна нищівна хвиля, яка призвела до руйнування багатьох церков, - це радянський період 1929-1980-х років. Лише з кінця 1980-х років церковне життя на Черкащині потроху відновилося і була дещо послаблена атеїстична тенденція.

Отже, маємо зазначити, що православна архітектурна школа Черкащини пройшла складний шлях, і неодноразово процес розвитку традицій був перерваний. Це пояснює, чому в сучасних церквах доцільно поєднувати історичні форми і сучасні інноваційні прийоми, що визнавали навіть представники найвищого духовенства, як митрополит Софроній, який відіграв значну особисту роль в формуванні сучасного храмового образу Черкащини і втілював принципи спадкоємності і сучасності в розроблених ним проєктах храмів.

Ознаки сучасного православного будівництва на Черкащині наступні:

- поширення хрестово-банної композиції храмів;
- модернізація ознак історичних стилів (давньоруського і бароко) в поєднанні з сучасними матеріалами і конструкціями, енергоощадністю;
- впровадження в процес проєктування цифрових технологій проєктування (BIM-моделювання, 3D-візуалізація);
- багатофункціональність сучасних храмових комплексів і отримання ними функції важливих духовно-громадських осередків.

Таким чином, православна архітектура Черкащини демонструє стильове розмаїття на різних історичних періодах і багатовекторність розвитку в сучасних умовах. Попри те, що процес генези православного будівництва неодноразово був перерваний трагічними подіями, що призвело до значних втрат об'єктів культурної спадщини, сьогодні православне будівництво на Черкащині активно розвивається, відроджуючи національні основи формотворення в сакральній будівлі. Цьому сприяла активна громадська позиція і професіоналізм вищого духовенства, передусім митрополита Софронія, стараннями якого новозбудовані храми Черкащини стали знаковими об'єктами регіону.

Перспективи розвитку архітектурної школи православного будівництва Черкащини полягають в подальшому урізноманітненню архітектурних форм і композиційних прийомів на основі гармонійного поєднання традицій, технічних інновацій і сучасності.

Список джерел

1. S. Baiandin, Y. Ivashko, A. Dmytrenko, I. Bulakh, M. Hryniewicz Use of Historical Painting Concepts by Modern Methods in the Restoration of Architectural Monuments / International Journal of Conservation Science, Volume 13, Issue 2, 2022. Pp. 381-394.
2. M. Dyomin, Y. Ivashko. Research, preservation and restoration of wooden churches in Ukraine. / Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation • 61/2020. Pp.85 -90.

3. Y. Ivashko, I. Buzin, I.G. Sandu, D. Kuśnierz-Krupa, J. Kobylarczyk, A. Dmytrenko, L. Bednarz. State-of-the-art Technologies of Imitation of Mural Painting from the Kyivan Rus and Baroque Periods in the Reconstructed St. Michael Golden-domed Cathedral in Kyiv. / *International Journal of Conservation Science* Volume 13, Issue 1, 2022. Pp. 147-162.

4. Орленко М.І. Михайлівський Золотоверхий монастир: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2002. 160 с.

5. Орленко М. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2015. 832 с.

6. Орленко М.І. Історія Успенського собору Києво-Печерської Лаври – головної святині східного православ'я / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн.збірник / Відпов. ред. М.М. Дьомін. К.: КНУБА, 2015. Вип. 40. С.97-112.

7. Орленко М.І. Комплексні науково-реставраційні дослідження, науково-проектні роботи 1981-1990 рр. і програма наукових досліджень Успенського собору 1981 року / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відповід.ред. М.М. Дьомін. К.: КНУБА, 2015. Вип. 41. С.166-175.

8. Орленко М.І. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: історико-архівні і бібліографічні дослідження / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. К.: КНУБА, 2015. Вип. 58. С.322-329.

9. Орленко М.І. Специфіка і складнощі відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. К.: КНУБА, 2016. Вип. 61. С.6-12.

10. Орленко М.І. Огляд історії Михайлівського Золотоверхого монастиря / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. К.: КНУБА, 2016. Вип. 60. С.259-266.

11. Орленко М.І. Архітектурно-археологічні дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря / Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб.збірник / Відповід. ред. Куліков П.М. К.: КНУБА, 2016. Вип. 10. С.177-182.

12. M. Orlenko, Y. Ivashko. The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry. / *Art Inquiry. Recherches sur les arts*, 2019, vol. XXI. Pp.171-190.

13. M. Orlenko, Y. Ivashko, J. Kobylarczyk, D. Kuśnierz-Krupa. The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian states. / *Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation* • 61/2020. Pp.67-79.

14. M. Orlenko, Y. Ivashko, Y. Ding Fresco Wall Painting and its Regional Modifications. / *International Journal of Conservation Science*, Volume 13, Issue 1, 2022. Pp. 57-72.
15. M. Orlenko, I. Buzin, Y. Ivashko, A. Dmytrenko, D. Kuśnierz-Krupa, D. Mykhailovskyi, S. Belinskyi, A. Urakina. Reproduction and Restoration of Iconostases of Ukrainian Churches. / *International Journal of Conservation Science*. Volume 14, Issue 2, June 2023. Pp. 511-526.
16. Отчет о разборке руин Успенского собора Госзаповедника “Киево-Печерская Лавра”. РНРПМ Научно-исследовательский и проектный сектор. Киев, 1954. С.1-67.
17. Отчет о разборке руин Успенского собора-памятника архитектуры 11-18 вв. в Киево-Печерском ГИКЗ в 1962-63 гг., РСНРПМ. Киев, 1964. С.1-45.
18. Пам'ятка архтектури охор. №4/1. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Історична довідка. Київ, 1998. С.1-34.
19. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор. Науково-реставраційне обґрунтування концепції відтворення Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, 1998. С.1-47.
20. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ, 2000. 232 с.
21. Urakina A. Transformation of the church architectural composition of Ukraine in the 10th – 18th centuries as the theoretical basis of restoration. / *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, № 69/2022. Pp. 15-25.

post-Doctoral student **Pavlo Bilous**

Kyiv National University of Construction and Architecture

HISTORICAL FEATURES AND CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF ORTODOX CHURCH BUILDING IN CHERKASY REGION

The author's field and theoretical study of Orthodox churches in the Cherkasy region allowed us to identify and argue the basic features of the sacred architecture of this region and the evolution of modern church building from a direct attraction to historical forms to the introduction of new forms within the canon, which indicates the direct influence of new construction and engineering technologies.

Church building in Cherkasy region dates back to the times of Kyivan Rus, which testifies to the ancient roots of the architectural school of Orthodox construction in Cherkasy region. However, at that time these were isolated churches and monasteries, while Orthodox construction in Cherkasy region acquired a mass

character only in Cossack times. It was the 17th-18th centuries that became the period of the apogee of the folk style in Orthodox construction in the lands of the Hetmanate, when a peculiar synthesis of the traditions of wooden architecture and reinterpreted features of Western European Baroque was formed, the types of plans, compositions and forms of temples diversified, and the techniques of decoration reached maximum mastery.

The signs of modern Orthodox construction in the Cherkasy region are as follows:

- the spread of the cross-banal composition of churches;
- modernization of the features of historical styles (Old Russian and Baroque) in combination with modern materials and structures, energy efficiency;
- introduction of digital design technologies into the design process (BIM-modeling, 3D-visualization);
- multifunctionality of modern temple complexes and their acquisition of the function of important spiritual and social centers.

The prospects for the development of the architectural school of Orthodox construction in Cherkasy region lie in the further diversification of architectural forms and compositional techniques based on a harmonious combination of traditions, technical innovations and modernity.

Key words: historical features; current state; development; Orthodox church building; Cherkasy region.

REFERENCES

1. S. Baiandin, Y. Ivashko, A. Dmytrenko, I. Bulakh, M. Hryniewicz Use of Historical Painting Concepts by Modern Methods in the Restoration of Architectural Monuments. / International Journal of Conservation Science, Volume 13, Issue 2, 2022. Pp. 381-394.
2. M. Dyomin, Y. Ivashko. Research, preservation and restoration of wooden churches in Ukraine. / Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation • 61/2020. Pp.85 -90.
3. Y. Ivashko, I. Buzin, I.G. Sandu, D. Kuśnierz-Krupa, J. Kobylarczyk, A. Dmytrenko, L. Bednarz. State-of-the-art Technologies of Imitation of Mural Painting from the Kyivan Rus and Baroque Periods in the Reconstructed St. Michael Golden-domed Cathedral in Kyiv. / International Journal of Conservation Science Volume 13, Issue 1, 2022. Pp. 147-162.
4. Orlenko M.I. Mykhaylivs'kyy Zolotoverkhyy monastyr: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya. Kyiv, 2002. 160 s. {In Ukrainian}
5. Orlenko M. Uspens'kyi sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya. Kyiv, 2015. 832 s. {In Ukrainian}

6. Orlenko M.I. Istoriya Uspens'koho soboru Kyevo-Pechers'koyi Lavry – holovnoyi svyaty ni skhidnoho pravoslav'ya / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn.zbirnyk / Vidpov. red. M.M. Dyomin. K.: KNUBA, 2015. Vyp. 40. C.97-112. {In Ukrainian}

7. Orlenko M.I. Kompleksni naukovo-restavratsiyni doslidzhennya, naukovoproektni roboty 1981-1990 rr. i prohrama naukovykh doslidzen' Uspens'koho soboru 1981 roku / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid.red. M.M. Dyomin. K.: KNUBA, 2015. Vyp. 41. C.166-175. {In Ukrainian}

6. Orlenko M.I. Arkhitekturno-arkheolohichni ta petrohrafichni doslidzhennya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob. zbirnyk/ Vidpovid. red. Kulikov P.M. K.: KNUBA, 2015. Vyp. 7. C.111-127. {In Ukrainian}

7. Orlenko M.I. Uspens'kyy sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: istoryko-arkhivni i bibliohrafichni doslidzhennya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. K.: KNUBA, 2015. Vyp. 58. C.322-329. {In Ukrainian}

8. Orlenko M.I. Spetsyfika i skladnoshchi vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyievo-Pechers'koyi lavry / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. K.: KNUBA, 2016. Vyp. 61. C.6-12. {In Ukrainian}

9. Orlenko M.I. Obraz Uspens'koho soboru v davn'orus'kiy arkhitekturi / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Dyomin. K.: KNUBA, 2016. Vyp. 44. C.64-69. {In Ukrainian}

10. Orlenko M.I. Ohlyad istoriyi Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. K.: KNUBA, 2016. Vyp. 60. C.259-266. {In Ukrainian}

11. Orlenko M.I. Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennya Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob.zbirnyk / Vidpovid. red. Kulikov P.M. K.: KNUBA, 2016. Vyp. 10. C.177-182. {In Ukrainian}

12. M. Orlenko, Y. Ivashko. The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry. / Art Inquiry. Recherches sur les arts, 2019, vol. XXI. Pp.171-190.

13. M. Orlenko, Y. Ivashko, J. Kobylarczyk, D. Kuśnierz-Krupa. The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian states. / Wiadomości Konserwatorskie • Journal of Heritage Conservation • 61/2020. Pp.67-79.

14. M. Orlenko, Y. Ivashko, Y. Ding Fresco Wall Painting and its Regional Modifications. / International Journal of Conservation Science, Volume 13, Issue 1, 2022. Pp. 57-72
15. M. Orlenko, I. Buzin, Y. Ivashko, A. Dmytrenko, D. Kuśnierz-Krupa, D. Mykhailovskyi, S. Belinskyi, A. Urakina. Reproduction and Restoration of Iconostases of Ukrainian Churches. / International Journal of Conservation Science, Volume 14, Issue 2, June 2023. Pp. 511-526.
16. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora Hoszapovednyka “Kyevo-Pecherskaya Lavra”. RNRPM Nauchno-issledovatel'skyy y proektnyy sektor. Kyev, 1954. S.1-67. {In Ukrainian}
17. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora-pamyatnyka arkhytektury 11-18 vv. v Kyevo-Pecherskom HYKZ v1962-63 hh., RSNRPM. Kyev, 1964. S.1-45. {In Ukrainian}
18. Pam'yatka arkhtektury okhor. №4/1. Natsional'nyy Kyievo-Pechers'kyy istoryko-kul'turnyy zapovidnyk. Pam'yatka arkhytektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyy sobor Kyievo-Pechers'koyi Lavry. Istorychna dovidka. Kyiv, 1998. S.1-34. {In Ukrainian}
19. Pam'yatka arkhytektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyy sobor. Naukovo-restavratsyne obhruntuvannya kontseptsii vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyievo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv, 1998. S.1-47. {In Ukrainian}
20. Sitkariova O.V. Uspens'kyy sobor Kyievo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv, 2000. 232 s. {In Ukrainian}
21. Urakina A. Transformation of the church architectural composition of Ukraine in the 10th – 18th centuries as the theoretical basis of restoration. Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation, № 69/2022. Pp. 15-25.